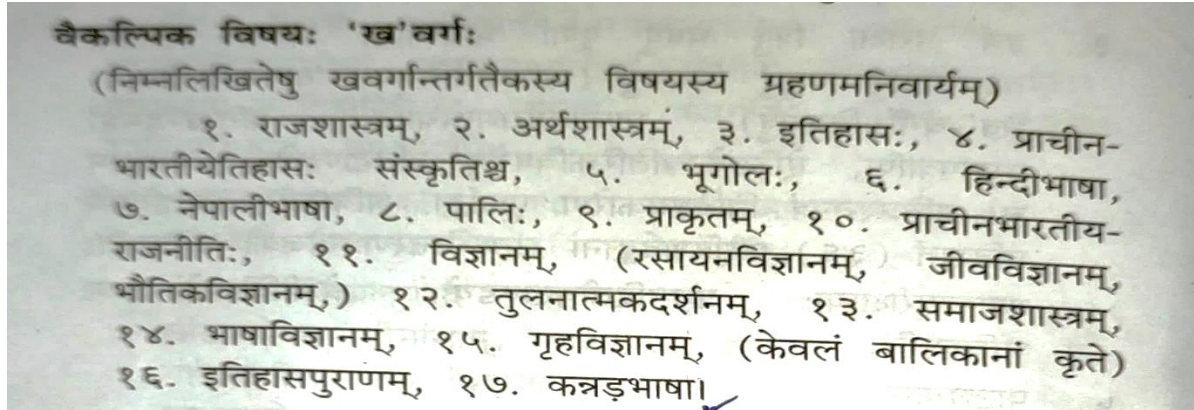
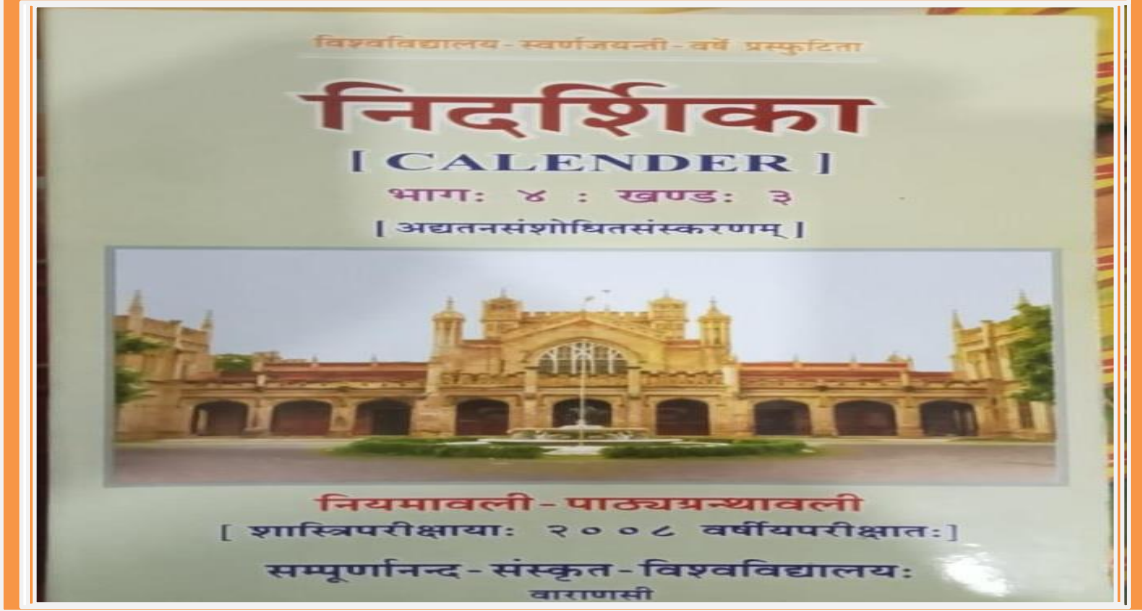

विविध पाठ्यांशों का पाठ्यक्रम में समावेश

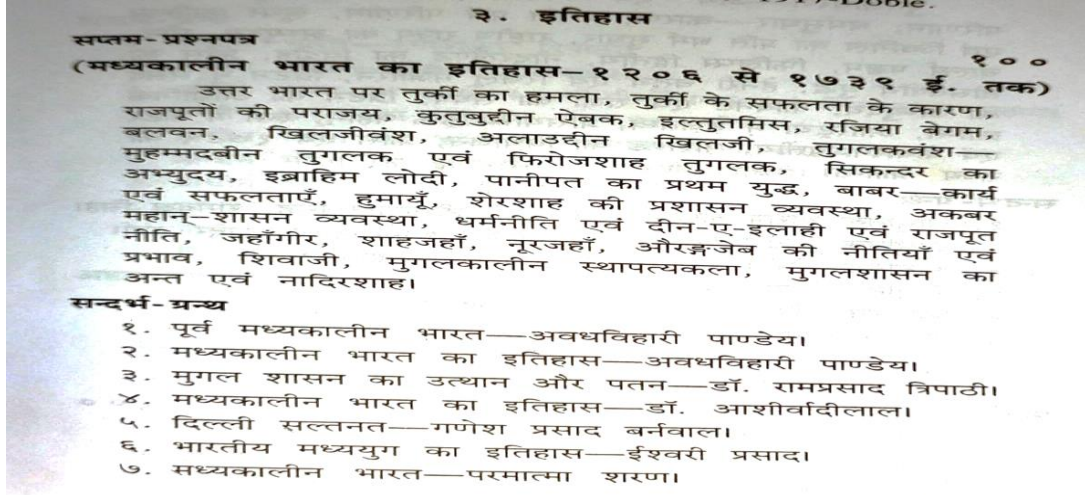

इतिहास, भौतिकी, गणितीय विज्ञान, राजनीति विज्ञान,
शिक्षा, समाजशास्त्र, मनोविज्ञान, मानव व्यवहार,
अर्थशास्त्र, प्रबंधन, कंप्यूटर विज्ञान

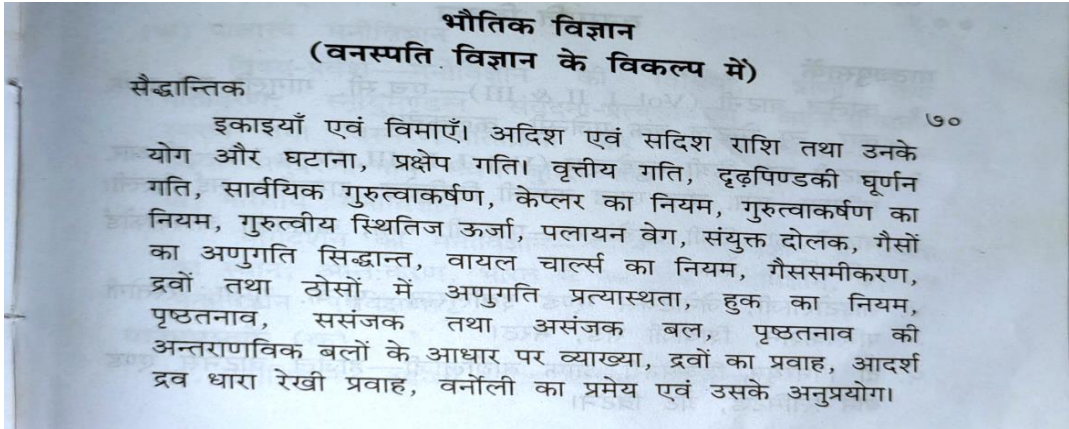
<https://ssvv.ac.in/syllabus>

पाठ्यक्रम में समाहित आधुनिक विषय

भारतीय एवं पाश्चात्य इतिहास

भौतिकविज्ञान

सहायकग्रन्थौ:

१. मन्त्रार्थदीपिका शत्रुघ्नमिश्रकृता

२. याज्ञिकसुधा

१५

(ग) धर्मस्वरूपज्ञानम्

सहायकग्रन्थः

१. धर्म का स्वरूप। प्राप्तिस्थान-श्रीकिशो. विश्वनाथ,
नेपालीखपड़ा, वाराणसी।

२६. पुराणेतिहासः

चतुर्थं प्रश्नपत्रम्

१००

(क) श्रीमद्भागवतस्य प्रथमः स्कन्धः द्वितीयस्कन्धश्च

८०

(ख) पद्मपुराणान्तर्गतं भागवतमाहात्म्यम्

२०

पञ्चमं प्रश्नपत्रम्

१००

(क) दुर्गासप्तशती (शान्तनवीटीका)

४०

(ख) ब्रह्मवैवर्तपुराणान्तर्गतं काशीरहस्यम्

६०

षष्ठं प्रश्नपत्रम्

१००

प्राचीनभारतस्य राजनीतिकेतिहासः

प्रारम्भतः कुषाणकालपर्यन्तम्

अथवा

श्रीमद्भागवतस्य तृतीयस्कन्धः

सहायक-ग्रन्थाः

१. प्राचीन भारत का इतिहास-डॉ. एस. एन. दूबे, आगरा

२. प्राचीन भारत का इतिहास-डॉ. विमलचन्द्र पाण्डेय

३. प्राचीन भारत-डॉ. राजबली पाण्डेय

४. प्राचीन भारत-डॉ. राधामुकुन्द मुखर्जी

५. श्रीमद्भागवतम् : श्रीधरी टीका

६. दुर्गासप्तशती : सम्पादकः-प्रो. गिरिजेशकुमारदीक्षितः

षष्ठं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) वाल्मीकिरामायणस्याऽयोध्याकाण्डस्य शततमोऽध्यायः	५०
(ख) दशकुमारचरितस्याऽष्टमोच्छ्वासः	५०

३२. भारतीयविद्यासंस्कृतिः

चतुर्थं प्रश्नपत्रम्	१००
व्याकरणं भाषाविज्ञानञ्च-	
(क) वैयाकरणभूषणसारः (धात्वर्थप्रकरणमात्रम्)	४०
(ख) सिद्धान्तकौमुदी पंचसन्धिः फक्किकावर्जितः	३०
(ग) भाषाविज्ञानम्-ऐतिहासिकं भाषाविज्ञानम् अर्थपरिवर्तनम् भारतीय-आर्य-भाषापरिवारस्येतिहासः।	३०

पञ्चमं प्रश्नपत्रम् (साहित्यम्)	१००
(क) कुमारसम्भवम् ४, ५, ७ सर्गाः	४०
(ख) साहित्यदर्पणम् २-३ परिच्छेदौ	४०
(ग) भगवदज्जुकीयम्	२०

अथवा

(क) प्रत्यभिज्ञाहृदयम्	४०
(ख) श्रीमद्भागवतम्-(प्रथमस्कन्धः)	४०
(ग) मनुस्मृतिः-१-२ अध्यायौ	२०

षष्ठं प्रश्नपत्रम्-दर्शनम्	१००
(क) श्रीमद्भगवद्गीता एकादशत अष्टादशाध्यायपर्यन्ता	४०
(ख) कठोपनिषद् (नाचिकेतोपाख्यानपर्यन्तम्)	४०
(ग) योगसूत्रम् (प्रथमः पादः)	२०

३३. भाषाविज्ञानम्

चतुर्थं प्रश्नपत्रम्	१००
संस्कृत भाषा की संरचना: सिद्धान्तकौमुदी का समास, कारण प्रकरण (सम्पूर्ण)।	

२. वैदिकवाङ्मय का इतिहास-भगवद्दत्तः
३. वैदिक साहित्य और संस्कृति-बलदेव उपाध्याय

७. पौरोहित्यम्

प्रथम-प्रश्नपत्रम्

१००

(क) देवालयवास्तुविमर्शः

४०

अध्येतव्यविषयाः-भूमिचयनम्, शिलान्यासः, इष्टकाल-स्वरूपम्, प्रासाद-भित्ति-शिखर-कलशाद्युच्छ्रायः, गर्भगृह-परिक्रमादिमानम्, ध्वजदण्डपताकादिस्वरूपम्, द्वारदैर्घ्यम्, मूर्तिप्रमाणम्, प्रतिमास्वरूपम्, ध्यानानुसारं देवमूर्तयः, वाहनानि, आयुधानि, वस्त्रालंकरणादिकञ्च।

अभिपर्यालोचनीयग्रन्थाः-१. समरांगणसूत्रधारः, २. मनसोल्लासः, ३. हरिभक्तिविलासः, ४. हिन्दूसर्वस्वम्, ५. शिल्पम्।

(ख) गृहवास्तुविमर्शः

३०

अभिपर्यालोचनीयग्रन्थः-वास्तुराजवल्लभः।

(ग) देवतीर्थधामादिपर्यालोचनम्।

३०

अध्येतव्यविषयाः-तीर्थधामादिलक्षणम्, चतुर्धामपरिचयः, सप्तपुर्यः, द्वादशज्योतिर्लिंगानि, अष्टमूर्तिशिवालयः, एकपञ्चाशत्शक्तिपीठानि, शंकराचार्यपीठानि, रामानुज-मध्व-निम्बार्क-गौडीय-रामानन्द-गोरक्षाचार्यपीठानि च।

शास्त्री प्रथमखण्डः

४३

अष्टमं प्रश्नपत्रम्

१००

(क) निदानकथा (जातकडुकथा) दूरे निदानम्

५०

(ख) धम्मपदं

५०

अत्तवग्गो, बुद्धवग्गो, बालवग्गो, पण्डितवग्गो, पुप्फवग्गो, मग्गवग्गो, चित्तवग्गो, नागवग्गो, तण्हावग्गो, भिक्खुवग्गो, ब्राह्मणवग्गो।

१०. प्राकृतम्

सप्तमं प्रश्नपत्रम्

१००

(क) प्राकृतव्याकरणम्

(मागधी, अर्धमागधी-शौरसेनी-महाराष्ट्रीप्राकृतानां व्याकरणम्) निम्नांकितेषु कमप्येकग्रन्थानुसारम् हेमचन्द्रकृतम् प्राकृतव्याकरणम् (हेमशब्दानुशासनान्तर्गतम्), वररुचिकृतः प्राकृतप्रकाशः, त्रिविक्रमकृतम् प्राकृतव्याकरणम्।

(ख) रचनानुवादः

सहायकग्रन्थ

१. प्राकृत प्रबोध नेमिचन्द्र शास्त्री। प्रकाशक-चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी।
२. अभिनव प्राकृत व्याकरण-डॉ. नेमिचन्द्र शास्त्री। प्रकाशक-तारा पब्लिकेशन्स, वाराणसी।

गणित

निदर्शिका	
२७. गणितम्	
चतुर्थं प्रश्नपत्रम्	१००
(अ) बीजगणिते—आंशिकभिन्नम्, सरलं विततभिन्नम् असमताः, श्रेणीनां संमृतेः सामान्यज्ञानम्, सरलं सारणिकम्, समीकरणानां मीमांसा।	४०
(आ) त्रिकोणमितौ—उत्क्रमत्रिकोणमितिकफलानि, माइवर प्रमेयस्यत्प्रयोगाश्च, वृत्तीयानि अतिपरवलीयानि लघुकणकीयानि च फलानि, त्रिकोणमितिकश्रेणीनां योगः, त्रिकोणमितिकफलानां विस्तारः। सहितम्	६०
पञ्चमं प्रश्नपत्रम्	१००
(अ) अव्यक्तज्यामितौ—आयताकारैस्तिर्यग्भिः कोणीयैश्च नियामकैः सरल-रेखाः, वृत्तम्, दीर्घवृत्तमतिपरवलयञ्च; व्यापकवर्ग-समीकरणम्, शाङ्खवसंहतिः समानाभिशांकवाश्च।	६०
(आ) घन—ज्यामितौ-सरलरेखाः समतलम्, गोलश्च।	४०
षष्ठं प्रश्नपत्रम्	१००
चलनकलने—सीमाः सातत्यम्, अवकलनशीलता, उत्तरोत्तरमवकलनम्, लाइवनेज-प्रमेयः, फलानां प्रसारः, अनिर्णीतरूपाणि, आंशिकोऽवलगुणकः, एकस्य चलराशेर्भूयिष्ठाल्पिष्ठविन्दवः, वक्राणां स्पर्शयोऽभिलम्बाश्च वक्रता, कोषः केन्द्रजा, उन्नतोदरत्वम् नतोदरत्वम्, नतिविन्दवः, बहुलकविन्दुः, वक्रालेखः।	

भाषा विज्ञान

१४. भाषा-विज्ञानम्	
सप्तमं प्रश्नपत्रम्	१००
संघटनात्मक भाषाविज्ञान का प्रारम्भिक परिचय	
अष्टमं प्रश्नपत्रम्	१००
ध्वनि-विज्ञान का प्रारम्भिक परिचय	
सहायक पुस्तकें	
सामान्य भाषाविज्ञान—डॉ. बाबूराम सक्सेना	
भाषाशास्त्र की रूपरेखा—डॉ उदयनारायण तिवारी	
ध्वनि विज्ञान—गोलोक बिहारी ढल	
संस्कृत लैंग्वेज—टी.बरो.	

वनस्पति विज्ञान

पाठ्यपुस्तकें

१. कालेज बाटनी (Vol. I, II & III)—एच.सी. गांगुली एवं ए.के. कार, न्यू सेन्ट्रल बुक एजेन्सी, कलकत्ता।
२. बाटनी फार डिग्री स्टूडेन्ट्स (Vol. I, II, III, IV & V)—वी.आर. वशिष्ठा, एस. चन्द्र एण्ड कम्पनी लिमिटेड, रामनगर, नई दिल्ली।
३. बाटनी फार डिग्री स्टूडेन्ट्स—एस.सी. दत्ता, कलकत्ता आक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस।
४. साइटोलाजी, जेनेटिक्स एण्ड इवोलुसन—पी.के. गुप्ता, रस्तोगी पब्लिकेशन, शिवाजी रोड, मेरठ।
५. दी पिनग्यून डिक्सेनरी आफ बायोलाजी—हाजेल वाटनस एण्ड बीने लिमिटेड, ग्रेट ब्रिटेन।

अर्थशास्त्र

सप्तम प्रश्नपत्र

अर्थशास्त्र की परिभाषा व क्षेत्र, अर्थशास्त्र के नियम व उनके स्वभाव, अर्थशास्त्र के अध्ययन की रीतियाँ।

उदासीनता, वक्ररेखा तथा प्रतिस्थापन की सीमान्त दर, (Indifference curves and marginal rate of substitution) माँग का नियम, माँग की रेखा की अधोगति (Downward Slope of Demand Curve) माँग की लोच की माप, उपभोक्ता की बचत, उपभोक्ता की सार्वभौमता (Sovereignty of the Consumer)।

उद्योगों का स्थानीयकरण व विकेन्द्रीकरण, श्रम-विभाजन, बड़े पैमाने पर उत्पादन के लाभ व सीमायें, उत्पादन के नियम, बुद्धिमान, ह्रासमन व समान उत्पादन के नियम, उत्पादन में प्रतिस्थापन का नियम।

संस्कृत ज्ञान परम्परा में इतिहास

शास्त्री प्रथमखण्डः

२५

सहायकग्रन्थौ:

१. मन्त्रार्थदीपिका शत्रुघ्नमिश्रकृता

२. याज्ञिकसुधा

१५

(ग) धर्मस्वरूपज्ञानम्

सहायकग्रन्थः

१. धर्म का स्वरूप। प्राप्तिस्थान-श्रीकिशो. विश्वनाथ,
नेपालीखण्डा, वाराणसी।

२६. पुराणेतिहासः

चतुर्थ प्रश्नपत्रम्

१००

(क) श्रीमद्भागवतस्य प्रथमः स्कन्धः द्वितीयस्कन्धश्च

८०

(ख) पद्मपुराणान्तर्गतं भागवतमाहात्म्यम्

२०

पञ्चमं प्रश्नपत्रम्

१००

(क) दुर्गासप्तशती (शान्तनवीटीका)

४०

(ख) ब्रह्मवैवर्तपुराणान्तर्गतं काशीरहस्यम्

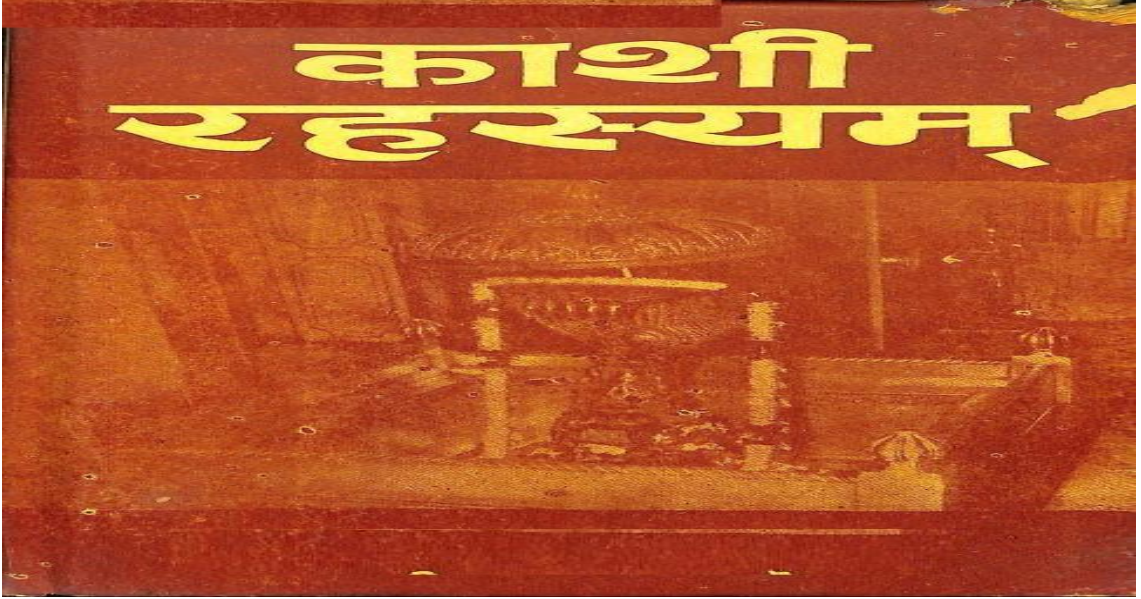
६०

षष्ठं प्रश्नपत्रम्

१००

प्राचीनभारतस्य राजनीतिकेतिहासः

प्रारम्भतः कुषाणकालपर्यन्तम्

गङ्गा विश्वेश्वरः काशी जागर्ति त्रितयं यतः।

तत्र नैःश्रेयसीर्लक्ष्मीर्लभ्यते चित्रमत्र किम्॥

—(स्कन्द पुराण काशीखण्ड ३५ अ० श्लो० १०)

संस्कृत ज्ञान परम्परा में भौतिकी

१. सिद्धान्तज्यातषम्	
प्रथमं प्रश्नपत्रम्	
सिद्धान्तशिरोमणेः—गोलाध्यायस्य	ग्रहणवासनाधिकारान्तः। १००
द्वितीयं प्रश्नपत्रम्	
सिद्धान्तशिरोमणेः—गोलाध्यायस्य	दृक्धर्मवासनामारभ्य १००
अवशिष्टोऽशः।	
तृतीयं प्रश्नपत्रम्	
सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य आदितो	ज्योत्पत्तिसाधनान्तो भागः। १००
चतुर्थं प्रश्नपत्रम्	
सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य—ग्रहस्पष्टीकरणमारभ्य	१००
त्रिप्रश्नाधिकारान्तो भागः।	

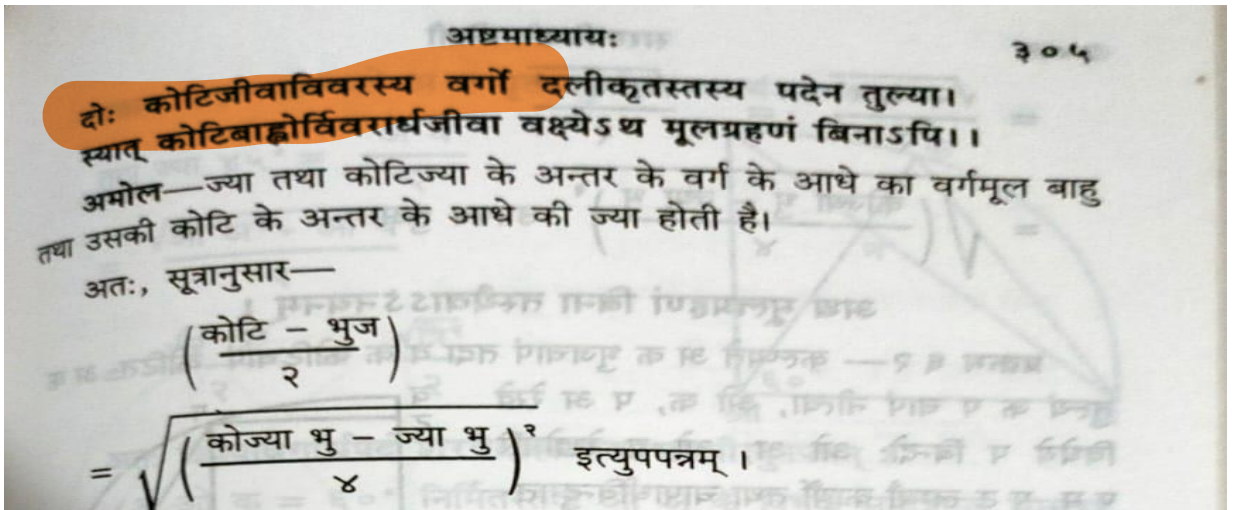
आकर्षणसिद्धान्त

इदानीं कथमियं भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्कां परिहरन्नाह—
ग्रथोष्णताकानिलयोश्च शीतता विधौ द्रुतिः के कठिनत्वमश्मनि ।
मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा बत वस्तुशक्तयः ॥६॥
आकृष्यते तत्पततोव भाति समे समन्तात्क्व पतत्वियं खे ॥६॥

संस्कृत ज्ञान परम्परा में गणित

शास्त्री प्रथमखण्डः	२७
पञ्चमं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) सरलत्रिकोणमिति परिशिष्ट सहिता म. म. बापूदेव शास्त्रिकृता, प्रकाशक—सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।	७०
(ख) अर्बाचीनं ज्यौतिषम्—पृथ्वी, कालविभागाः, चन्द्रः, सूर्य, ग्रहणमाच्छादनं सक्रमणं च ग्रहविषयकाः सिद्धान्ताः, भ्रहाः धूमकेतवः, उल्काश्च) १-८ अध्याया, प्रकाशकः— सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय।	३०
षष्ठं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) त्रिकोणमितिः—म.म. बापूदेवशास्त्रिरचितः	६०
(ख) नवीनसरलमितेः १-४ अध्यायाः श्रीबलदेवमिश्र सम्पादिता	४०

संस्कृत ज्ञान परम्परा में राजनीति विज्ञान

१६. प्राचीन-राजशास्त्रार्थशास्त्रम्	
प्रथमं प्रश्नपत्रम्	१००
कौटिलीयार्थशास्त्रस्य प्रथमाधिकरणम् (जयमङ्गलाटीकासहितः)	
द्वितीयं प्रश्नपत्रम्	१००
कामन्दकीय नीतिसारः (१३-२० सर्गपर्यन्तम्) (जयमङ्गलाटीकासहितः)	
तृतीयं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) याज्ञवल्क्यस्मृतेः राजधर्मप्रकरणम् मिताक्षरासहितम्	५०
(ख) मनुस्मृतेः राजधर्मप्रकरणम्	५०
चतुर्थं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) शुक्रनीतिः (राजशास्त्रार्थशास्त्रविषयाः)	७०
(ख) राजनीति-मयूखः	३०

१६२

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मन्त्रिपुरोहितयोः क्रमाभिधानम्

[अ० १०]

मन्त्रोक्तिः । (पृ० १६०) ननु मन्त्रिपुरोहितेति क्रमस्य किं फलम् ? इति चेदुच्यते । मन्त्रो प्रत्यक्षप्रमाणद्वयेषु प्रत्यक्षं प्रधानतया समन्वीय सर्वा नीतिमनुष्येयत्वेन निर्णयति, तत्कर्मणि तस्य विशेषतया नियुक्तत्वात् । अतः स चार्वाकमतस्यापि ग्राहको भवति । पुरोहितस्तु आगमप्रमाणं स्वीकृत्यैव प्रवर्तते पुरोहिते कर्मणि शास्त्रस्यैव प्रधानत्वात् । यदा किल प्रत्यक्षप्रमाणेन इष्टसाधनतां बुद्ध्वा पि न कश्चिदास्तिकः प्रवर्तते तदा तं आस्तिकं प्रवर्तयितुं आगमप्रमाणस्य समन्वयार्थं प्रत्यक्षे पुरोहितः प्रवर्तते इत्येवंरीत्या क्रमेण प्रमाणयोः प्रवृत्तिदर्शनात् मन्त्रिपुरोहितयोः क्रमाभिधानम् । एतेन मूलकृदपि शब्दप्रमाण्यं पुरोहितत्वात् प्रधानतया अनुमनुते इत्यपि स्फुटम् इति । तदेव वक्ष्यति "विशिष्टविनियोगार्थम्" इत्यादिना । टिप्पण्यामपि एतदभिप्रेत्यैव "मन्त्रिपुरोहितादिसत्तः"

संस्कृत ज्ञान परम्परा में शिक्षा

६. वेदनैरुक्तप्रक्रिया		४०
चतुर्थ प्रश्नपत्रम्		
वेदाङ्गगृह्यकल्पाध्ययनम्—		१००
(क) पारस्करगृह्यसूत्रम्		३५
(ख) कौशिकगृह्यसूत्रम्		३०
(ग) आश्वलायनगृह्यसूत्रम्		३५
एषां ग्रन्थानां सामान्यतया सूत्रार्थः कर्मपरिचयः परिभाषिक- शब्दार्थश्चापक्षितः।		

ओंश्म् सुपर्णोऽसि गरुत्माँस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुर्वृहद्रथन्तरे पक्षौ।
नाम आत्मा छन्दां स्यद्भानि यजूँ षि नाम। साम ते तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं
पृच्छं धिष्ण्याः शफ्नाः। सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ स्वः पत॥ यजु० १२.४

संस्कृत ज्ञान परम्परा में समाजशास्त्र

परमलघुमञ्जूषा	
१. साहित्यम्	
चतुर्थ प्रश्नपत्रम्	१००
(क) वेणीसंहारः	६०
(ख) चन्द्रकला नाटिका सम्पादकः—श्रीप्रभातशास्त्री प्रकाशकः देवभाषाप्रकाशन दारागंज, प्रयाग।	२५
(ग) सरलगद्यपद्यरचना	१५
सहायकग्रन्थाः—(ग) कृते	
१. शिवराजविजयः—श्रीअम्बिकादत्तव्यासकृतः	
२. कलिविडम्बनम्—श्रीनीलकण्ठदीक्षितविरचितम्	
३. पञ्चामृतम्—डॉ आद्याप्रसादमिश्रविरचितम्	

द्वितीय उच्छ्वासा। ८१

भिनन्दिताः सरित इव तनिमानमानीयन्त सोडुपाः शर्वयः। अभिनव-
पदुपाटलामोदसुरभिपरिमलं न केवलं जलम्, जनस्य पवनमपि पातु-
मरूदभिलाषो दिवसकरसन्तापात् ।

क्रमेण च खरखगमयूखे खण्डितशैशवे, शुष्यत्सरसि, सीदत्स्रोतसि,
मन्दनिर्गरे झिल्लिकाज्ञांकारिणि, कातरकपोतकूजितानुबन्धवधिरितविश्वे,
श्वसत्पतत्रिणि, करीषंकषमरुति, धिरलवीरुधि, रुधिरकुतूहलिकेसरि-
किशोरकलिह्यमानकठोरधातकीस्तबके, ताम्यत्स्तम्बेरमयूथवमथुतिम्यन्म-
हामहीधरनितम्बे, दिनकरद्वयमानद्विरददीनदानाश्यानदानश्यामिकालीन-
मूकमधुलिहि, लोहितायमानमन्दारसिन्दूरितसीम्नि, सलिलस्यन्दसंदोह-

संस्कृत ज्ञान परम्परा में मनोविज्ञान

शास्त्री प्रथमखण्डः	९
अथवा (केवलं वैदेशिकच्छात्राणां कृते)	
(क) संक्षेपीकरणम्	२०
(ख) विशदीकरणम्	२०
(ग) अनुवादः—१. संस्कृतभाषातः हिन्दीभाषायाम्	१५
२. हिन्दीभाषातः संस्कृतभाषायाम्	१५
(घ) निबन्ध—भारतीय-संस्कृतिविषयक या साहित्यिक निबन्ध	३०
सहायक पुस्तक—१. संक्षेपण कैसे करें—ले. शैलेन्द्र—पटना प्रकाशन।	
२. हिन्दी रचना और अनुवाद। ले. डॉ. श्रीप्रसाद तथा रामअवध पाण्डेय, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी।	
१. ऋग्वेदः	
चतुर्थप्रश्नपत्रम्	१००
(क) ऋग्वेदसंहितायाः प्रथमद्वितीयाध्याययोः सायणभाष्यम्	५०
भूमिकाभागवजितम्	५०
(ख) आश्वलायनगृह्यसूत्रे १-२ अध्यायौ नारायणवृत्तिसहितौ	५०

यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥
यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु।
यस्मान् ऋते किं चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

संस्कृत ज्ञान परम्परा में मानव व्यवहार

तुलनात्मक समाजदर्शनम्

षष्ठपत्र - १००

१. पाश्चात्य समाजदर्शन-

(क) समाजदर्शन की परिभाषा, स्वरूप, क्षेत्र, अन्य शास्त्रों से सम्बन्ध।

(ख) समाज-व्यवस्था का आधार-मानव-प्रकृति, समुदाय, साहचर्य-प्रणालियाँ।

(ग) राष्ट्र-व्यवस्था का आधार-परिवार, शैक्षिक संस्थाएँ, औद्योगिक संस्थाएँ, राज्य, न्याय, सामाजिक आदर्श।

(घ) विश्व-व्यवस्था-अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, धर्म, संस्कृति एवं सभ्यता।

(ङ) राजनैतिक विचारधाराएँ-प्रजातन्त्र, समाजवाद, फासिस्टवाद, साम्यवाद, राजतन्त्र।

(च) सामाजिक परिवर्तन के सिद्धान्त-संविधानवाद, क्रान्तिवाद, आतंकवाद

सन्दर्भ ग्रन्थ

१ - पञ्चतन्त्र विष्णुशर्मा प्रणीत

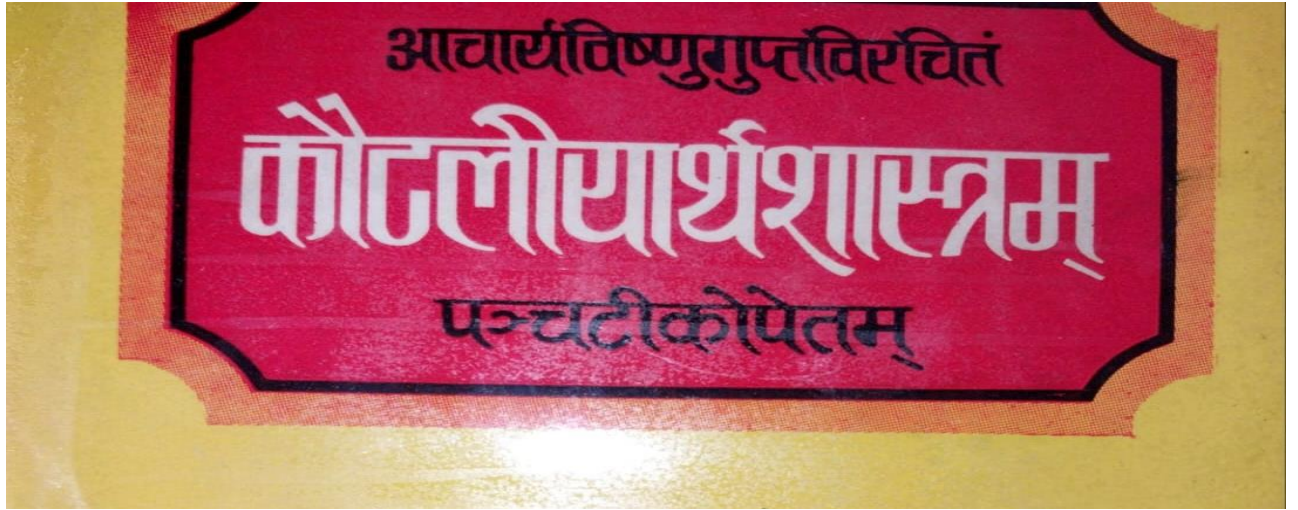

‘अयं निजः परो वे’ति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानान्तु **वसुधैव कुटुम्बकम्**’ ॥ ३८ ॥

‘यो न रक्षति वित्रस्तान्पीड्यमानान्परैः सदा ।
जन्तून्, **पार्थिवरूपेण स कृतान्तो** न संशयः ॥ ७० ॥
यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ् नेता, ततः प्रजा ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ ७१ ॥

संस्कृत ज्ञान परम्परा में अर्थशास्त्र

१६. प्राचीन-राजशास्त्रार्थशास्त्रम्	
प्रथमं प्रश्नपत्रम्	१००
कौटिलीयार्थशास्त्रस्य प्रथमाधिकरणम् (जयमङ्गलाटीकासहितः)	१००
द्वितीयं प्रश्नपत्रम्	१००
कामन्दकीय नीतिसारः (१३-२० सर्गपर्यन्तम्) (जयमङ्गलाटीकासहितः)	
तृतीयं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) याज्ञवल्क्यस्मृतेः राजधर्मप्रकरणम् मिताक्षरासहितम्	५०
(ख) मनुस्मृतेः राजधर्मप्रकरणम्	५०
चतुर्थं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) शुक्रनीतिः (राजशास्त्रार्थशास्त्रविषयाः)	७०
(ख) राजनीति-मयूखः	३०

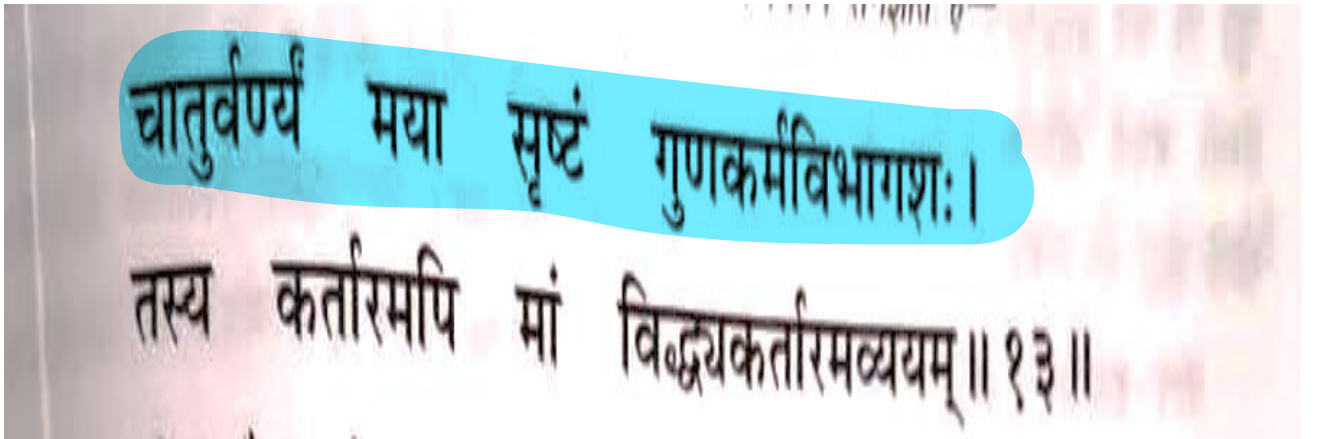
अर्थशास्त्र-प्रयोजनम्

अर्थशास्त्रारम्भस्य प्रयोजनं किमिति चेदुच्यते । स्थापितेऽपि लोकतन्त्रे लोकमतं शासनसञ्चालनायापेक्षितं स्वयमेव न प्राप्यते । तत् कथञ्चित् प्राप्तमपि अचिरादेवानुकूलं भवति सत्वस्य शीलस्य चाभावे । तथा सति स्तब्धता, मानः, परस्परविस्त्रयक-दुद्धीनामव्यवधानेनोत्पत्तिरूपा चपलता च नैयत्येन भवति । एतेषु दोषेषु समुद्रसूतेषु सत्सु भ्रान्तिप्रमादविप्रलिप्सादयो दोषाः स्वयमेवोत्पद्यन्ते । तेन लोकमतं प्रतिकूलं भवति । नियतफलप्राप्तिरपि शास्त्रमन्तरा न भवितुमर्हति, सन्दिग्धे फले प्रवृत्तिर्नूनीत्यपसिद्धान्तः । अतः फलप्रमाज्ञानार्थं शास्त्रारम्भस्य आवश्यकता । शास्त्रप्रसूतं ज्ञानं पूर्वपरम्परया सर्वज्ञेश्वरात् प्राप्तं यत् तदेव ज्ञानं यद्यस्मिन्निष्ठं भवति तदा तत्र नित्यज्ञानावृत्तिविषयताशून्यत्वरूपं प्रमात्वमक्षुण्णं भवति ।

संस्कृत ज्ञान परम्परा में प्रबन्धन

१५. पुराणेतिहासः	
प्रथमं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) पुराणवाङ्मयपरिचयः अष्टादशमहापुराणानि, उपपुराणानि तेषां विषयवैविध्यं च	३०
(ख) श्रीमद्भागवतम् (५-६ स्कन्धौ)	७०
द्वितीयं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्—सुन्दरकाण्डम्	५०
(ख) भक्तिरत्नावली	५०
तृतीयं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) श्रीमद्भगवद्गीता (गूढार्थदीपिका) (२, १२-१५ अध्यायाः)	५०

संस्कृत ज्ञान परम्परा में संगणकीय विज्ञान

षष्ठं प्रश्नपत्रम् १००
चलनकलने—सीमा: सातत्यम्, अवकलनशीलता,
उत्तरोत्तरमवकलनम्, लाइवनेज-प्रमेयः, फलानां प्रसारः,
अनिर्णीतरूपाणि, आंशिकोऽवलगुणकः, एकस्य
चलराशेर्भूयिष्ठाल्पिष्ठविन्दवः, वक्राणां स्पर्शयोऽभिलम्बाश्च वक्रता,
कोषः केन्द्रजा, उन्नतोदरत्वम् नतोदरत्वम्, नतिविन्दवः,
बहुलकविन्दुः, वक्रालेखः।

चलराशिकलनम्

कुलपते: डॉ० मण्डनमिश्रस्य प्रस्तावनया समलङ्कृतम्

$$\frac{\text{श्रु}^2 \text{ज्या}^2 \text{ष} + \text{श्रु}^2 \left(\frac{\text{ताश्रु}}{\text{ताष}} \right)^2 + \text{श्रु}^2 \text{ज्या}^2 \text{ष} \left(\frac{\text{ताश्रु}}{\text{ताष}} \right)^2}{\text{श्रु}^2 \text{ज्या}^2 \text{ष} \left(\text{श्रुकोज्याष} + \text{ज्याष} \frac{\text{ताश्रु}}{\text{ताष}} \right)^2}$$

इस लिये बदले हुए द्विगुणचल का रूप

$$\iint \sqrt{\left\{ \text{श्रु}^2 \text{ज्या}^2 \text{ष} + \left(\frac{\text{ताश्रु}}{\text{ताष}} \right)^2 + \text{ज्या}^2 \text{ष} \left(\frac{\text{ताश्रु}}{\text{ताष}} \right)^2 \right\}} \text{श्रुताष ताष}$$

ऐसा हुआ।

यही १५५ वें प्रक्रम में भी लिख आये हैं।

२५१। इस प्रकार से द्विगुणचल का जो परिवर्तन किया है उसे क्षेत्रीति से भी दिखा सकते हैं।

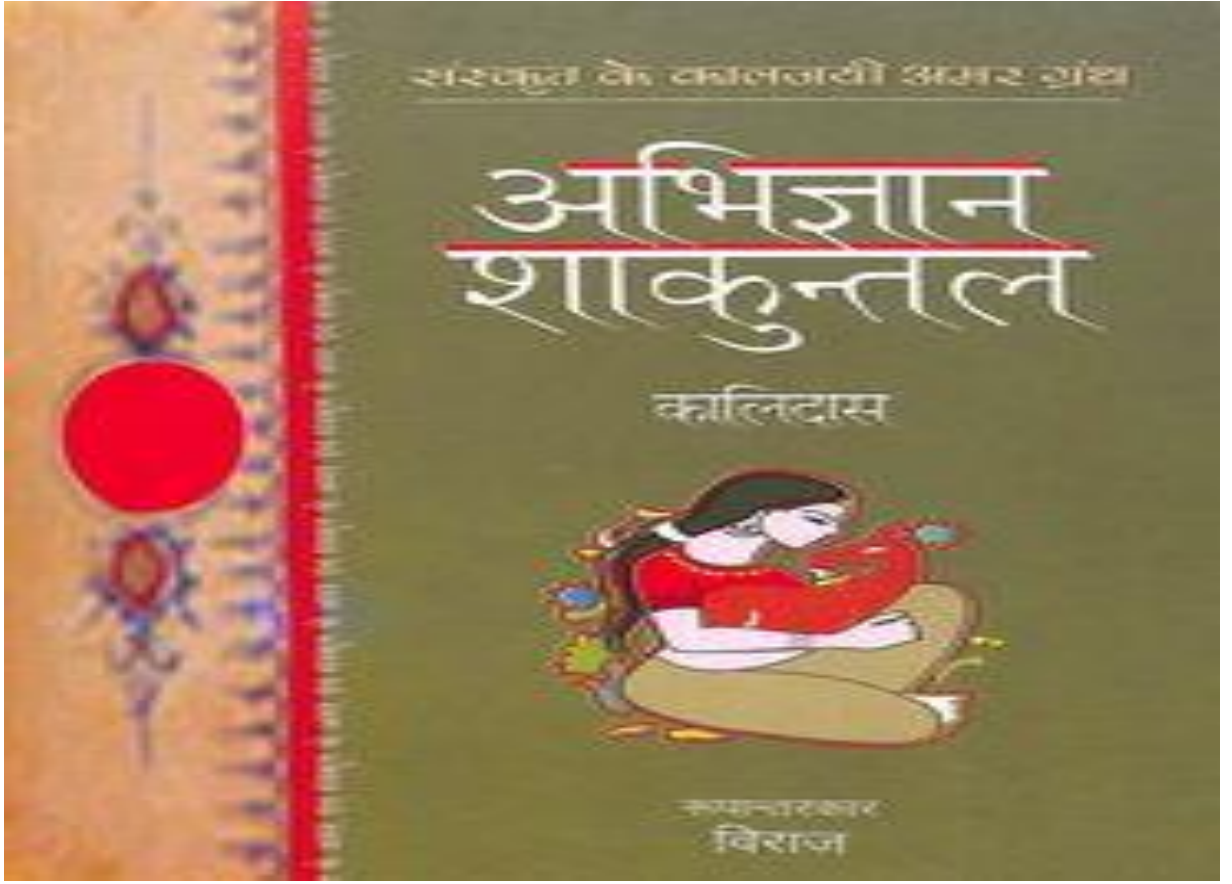

स्थानीय छात्रों को विश्वविद्यालय परिसर स्थित वेधशाला में शंकु यन्त्र का परिचय देते विश्वविद्यालय के अध्यापक

पाठ्यक्रम में पर्यावरण विषयक अवबोधन

शास्त्री प्रथमखण्डः		७
चतुर्थ प्रश्नपत्रम्	३-वैकल्पिको विषयः 'क'-वर्गः	
पञ्चमं प्रश्नपत्रम्	'क'-वर्गीयस्य	१००
षष्ठं प्रश्नपत्रम्	"	१००
सप्तमं प्रश्नपत्रम्	४-वैकल्पिको विषयः 'ख'वर्गः	
अष्टमं प्रश्नपत्रम्	'ख'-वर्गीयस्य	१००
एकं प्रश्नपत्रम्	ऐच्छिकः अतिरिक्तो विषयः	
प्रथमं प्रश्नपत्रम्-	अंग्रेजी, जर्मन, रूसी, फ्रेंच	
(क) सिन्धुवादवृत्तम्—सम्पा.-श्रीबटुकनाथशास्त्री खिस्ते।	चीनी, तिब्बती भाषाणाम्	१००
प्र. शारदा प्रकाशन संस्थान, वाराणसी	अनिवार्यविषयः संस्कृतम्	
(ख) अभिज्ञानशाकुन्तलम्—महाकविकालिदासकृतम्	गद्यपद्यनाटकानाम्	१००
द्वितीयं प्रश्नपत्रम्-	पद्यानुवादननिबन्धसंस्कृतीनाम्	१००

शास्त्री प्रथमखण्डः		९
अथवा		
(केवलं वैदेशिकच्छात्राणां कृते)		
(क) संक्षेपीकरणम्		२०
(ख) विशदीकरणम्		२०
(ग) अनुवादः—१. संस्कृतभाषातः हिन्दीभाषायाम्		१५
२. हिन्दीभाषातः संस्कृतभाषायाम्		१५
(घ) निबन्ध—भारतीय-संस्कृतिविषयक या साहित्यिक निबन्ध		३०
सहायक पुस्तक—१. संक्षेपण कैसे करें—ले. शैलेन्द्र—पटना प्रकाशन।		
२. हिन्दी रचना और अनुवाद। ले. डॉ. श्रीप्रसाद तथा रामअवध पाण्डेय, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी।		
१. ऋग्वेदः		
चतुर्थप्रश्नपत्रम्		१००
(क) ऋग्वेदसंहितायाः प्रथमद्वितीयाध्याययोः सायणभाष्यम्		५०
भूमिकाभागवजितम्		५०
(ख) आश्वलायनगृह्यसूत्रे १-२ अध्यायौ नारायणवृत्तिसहितौ		५०

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

प्रथमोऽङ्कः

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या, वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।
आमाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥१॥

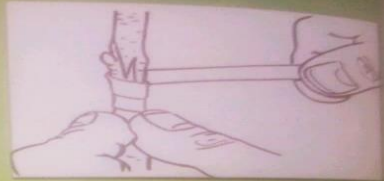
संस्कृत ज्ञान परम्परा में पर्यावरण के सिद्धान्त

BOTANY

Grafting

अजातशाखान् शिशिरे
जातशाखान् हिमागमे ।
वर्षागमे च सुस्कन्धान्
यथा दिक्स्थान् प्ररोपयेत् ॥

Brihatsambhita 505AD
बृहत्संहिता (५५-६)
वराहमिहिरः (इ.स. ५०५)

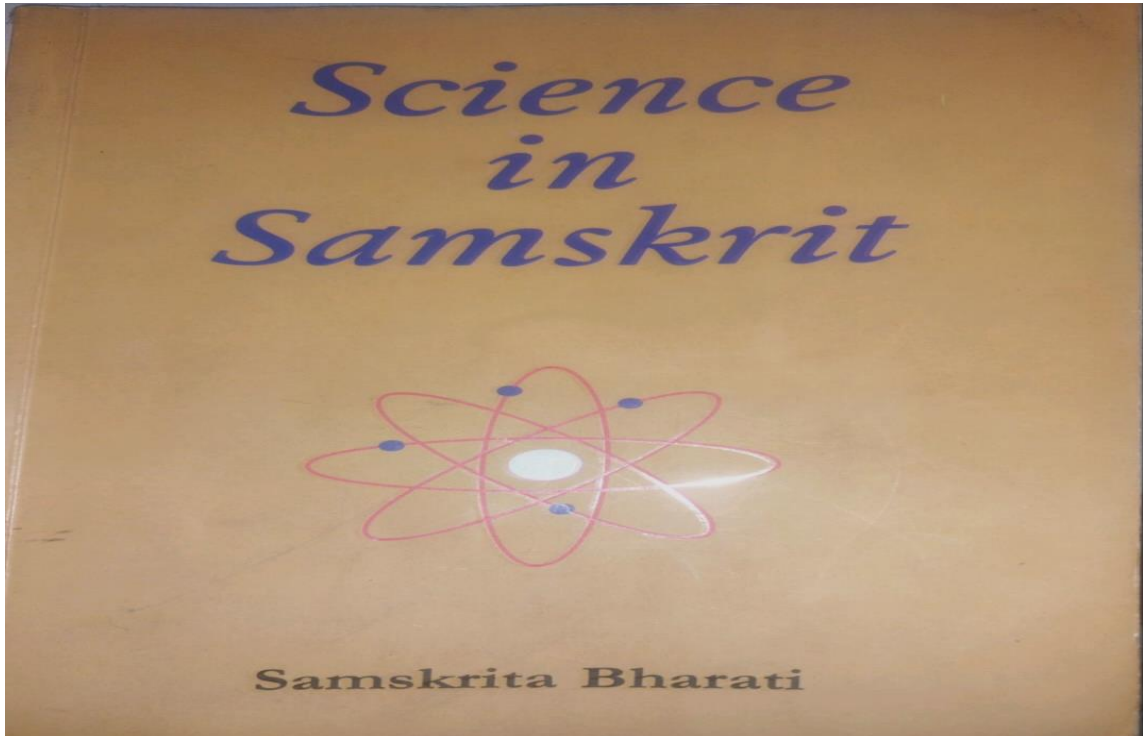

(The grafting) should be done in the spring season (February-March) for those plants which have not yet got branches, in the winter season (December-January) for those that have grown branches and in the rainy season (August-September) for those that have large branches. (The particular direction of the tree that is cut off should be kept up in grafting)

That is how to gain the best of both plan(e)ts!

Sanskrita Bharati
Mata Mandir Gali, Jhandewala New Delhi-65

सन्दर्भित ग्रन्थों में पर्यावरण के अंश

ओषधिसूक्त

[ऋग्वेद दशम मण्डलका ९७वाँ सूक्त ओषधिसूक्त कहलाता है। इस सूक्तके ऋषि आथर्वण भिषग् तथा देवता ओषधि हैं, छन्द अनुष्टुप् है और सूक्तकी कुल ऋचाओंकी संख्या २३ है। इस सूक्तके आरम्भमें ही ऋषिने ओषधियोंको देवरूप मानकर उनसे रोगनिवारण करके आरोग्य तथा दीर्घायुष्यप्राप्तिकी प्रार्थना की है। इस सूक्तमें ओषधियोंका प्राकट्य देवताओंसे भी पूर्व बताया गया है—'या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यः।' ओषधियोंको माताके समान रक्षक तथा पालन-पोषण करनेवाली और अनन्तशक्तिसम्पन्ना बताया गया है। आरोग्यप्राप्तिकी दृष्टिसे इस सूक्तका बड़ा महत्त्व है। यहाँ मन्त्रोंका संक्षिप्त भावार्थ दिया जा रहा है—]

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा।

मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ १ ॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः।

अथा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ २ ॥

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः।

अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

पाठ्यक्रम में स्थिरता विषयक अवबोधन

पञ्चमं प्रश्नपत्रम्	(साहित्यम्)	१००
(क) कुमारसम्भवम् ४, ५, ७ सर्गाः		४०
(ख) साहित्यदर्पणम् २-३ परिच्छेदौ		४०
(ग) भगवदज्जुकीयम्		२०
	अथवा	
(क) प्रत्याभिज्ञाहृदयम्		४०
(ख) श्रीमद्भागवतम्-(प्रथमस्कन्धः)		४०
(ग) मनुस्मृतिः-१-२ अध्यायौ		२०
षष्ठं प्रश्नपत्रम्-दर्शनम्		१००
(क) श्रीमद्भगवद्गीता एकादशत अष्टादशाध्यायपर्यन्ता		४०

शास्त्री प्रथमखण्डः

७

	३-वैकल्पिको विषयः 'क'-वर्गः	
चतुर्थं प्रश्नपत्रम्	'क'-वर्गीयस्य	१००
पञ्चमं प्रश्नपत्रम्	"	१००
षष्ठं प्रश्नपत्रम्	"	१००
	४-वैकल्पिको विषयः 'ख'वर्गः	
सप्तमं प्रश्नपत्रम्	'ख'-वर्गीयस्य	१००
अष्टमं प्रश्नपत्रम्		१००
	ऐच्छिकः अतिरिक्तो विषयः	
एकं प्रश्नपत्रम्	अंग्रेजी, जर्मन, रूसी, फ्रेंच चीनी, तिब्बती भाषाणाम्	१००
	अनिवार्यविषयः संस्कृतम्	
प्रथमं प्रश्नपत्रम्-	गद्यपद्यनाटकानाम्	१००
(क) सिन्धुवादवृत्तम्—सम्पा.-श्रीबटुकनाथशास्त्री खिस्ते।		
	प्र. शारदा प्रकाशन संस्थान, वाराणसी	३०
(ख) अभिज्ञानशाकुन्तलम्—महाकविकालिदासकृतम्		७०
द्वितीयं प्रश्नपत्रम्-	पद्यानुवादनिबन्धसंस्कृतीनाम्	१००

अर्जुन उवाच

54. स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
। यतधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥

संस्कृत के कालजयी अमर ग्रंथ

अभिज्ञान शाकुन्तल

कालिदास

कल्याणकर
विराज

शनैः शनैः शोषमगमत् । ततस्तद्दुःखदुःखितौ तावूचतुः-‘भो मित्र !
जम्बालशेषमेतत्सरः सञ्जातं, तत्कथं भवान्भविष्यतीति व्याकुलत्वं
नो हृदि वर्त्तते ।’ तच्छ्रुत्वा कम्बुग्रीव आह-‘भो ! साम्प्रतं नाऽस्त्य-
स्माकं जीवितव्यं, जलाऽभावात् । तथाप्युपायश्चिन्त्यतामिति । उक्तञ्च-

‘त्याज्यं न घैर्यं विधुरेऽपि काले,

घैर्यात्कदाचित्स्थितिमाप्नुयात्सः ।

जाते समुद्रेऽपि च पोतभङ्गे,

सांयात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव’ ॥ ३४५ ॥

पाठ्यक्रम में मानवीय मूल्य विषयक अवबोधन

१४. वेदान्तः

चतुर्थ प्रश्नपत्रम् १००

वेदान्तपरिभाषा

सहायक ग्रन्थ प्रो. पारसनाथ द्विवेदी द्वारा सम्पादित
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।

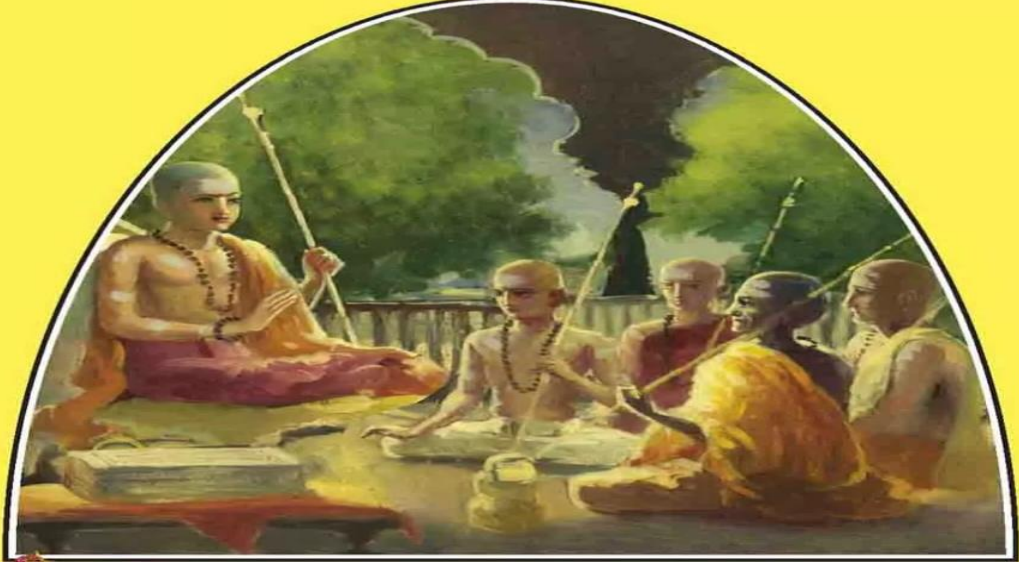
पञ्चमं प्रश्नपत्रम् १००

ईश-केन-कठ-मुण्डक-माण्डूक्य-तैत्तिरीय-ऐतरेयोपनिषदः स्व-
स्वसम्प्रदायानुसारिव्याख्यासहिताः (विशेषः-छात्रैः प्रश्नोत्तरकाले
स्वस्वसम्प्रदायटीकायाः स्वाभ्यस्तटीकाया वा निर्देशो विधेयः)

षष्ठं प्रश्नपत्रम् १००

शास्त्री प्रथमखण्डः		७
चतुर्थं प्रश्नपत्रम्	३-वैकल्पिको विषयः 'क'-वर्गः	
पञ्चमं प्रश्नपत्रम्	'क'-वर्गीयस्य	१००
षष्ठं प्रश्नपत्रम्	"	१००
	"	१००
सप्तमं प्रश्नपत्रम्	४-वैकल्पिको विषयः 'ख'वर्गः	
अष्टमं प्रश्नपत्रम्	'ख'-वर्गीयस्य	१००
		१००
एकं प्रश्नपत्रम्	ऐच्छिकः अतिरिक्तो विषयः	
	अंग्रेजी, जर्मन, रूसी, फ्रेंच	
	चीनी, तिब्बती भाषाणाम्	१००
	अनिवार्यविषयः संस्कृतम्	
प्रथमं प्रश्नपत्रम्-	गद्यपद्यनाटकानाम्	१००
(क) सिन्धुवादवृत्तम्—सम्पा.-श्रीबटुकनाथशास्त्री खिस्ते।		
प्र. शारदा प्रकाशन संस्थान, वाराणसी		३०
(ख) अभिज्ञानशाकुन्तलम्—महाकविकालिदासकृतम्		७०

मुण्डकोपनिषद्

हा नहा ॥ ५ ॥

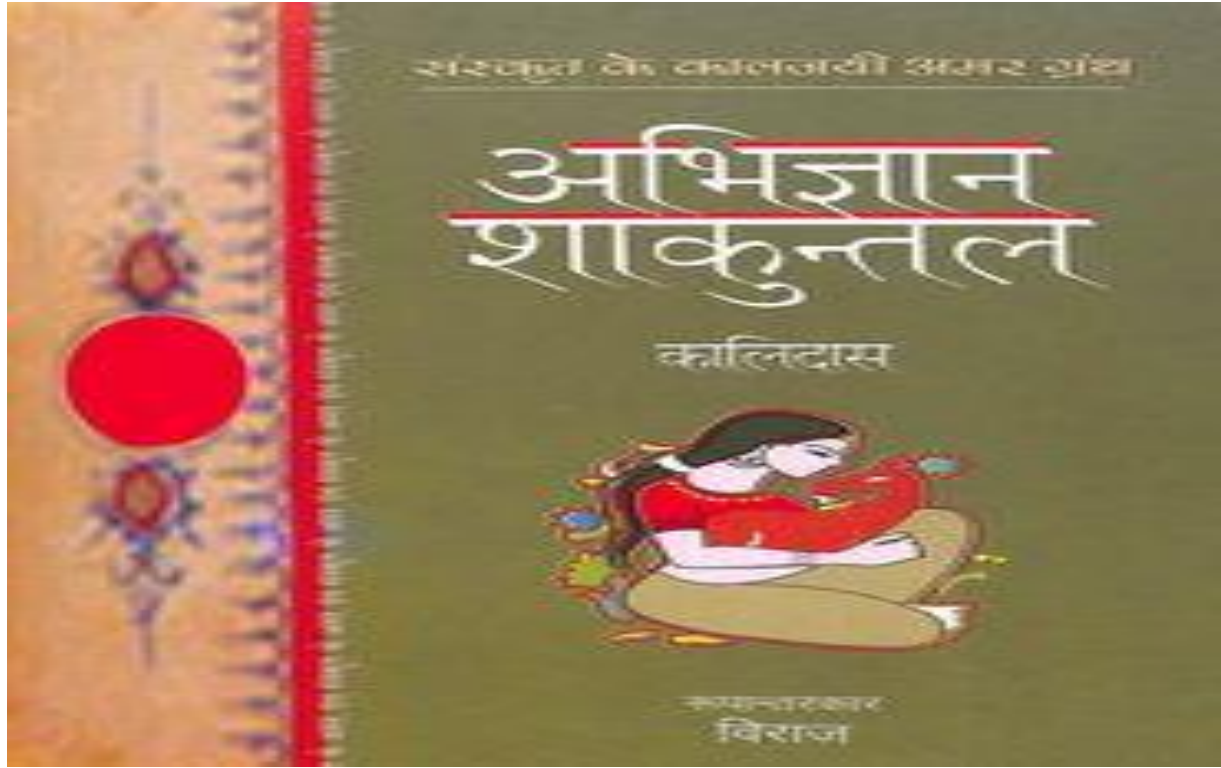
सम्बन्ध—पूर्वोक्त साधनोपदेशे सत्यकी महिमा बताते हैं—

सत्यमेव जयति नानृतं

सत्येन पन्था विततो देवयानः ।

येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा

यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

यथाशाकुन्तलम्,

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-

माविष्कृतोऽरुणपुरःसर^१ एकतोऽर्कः।

तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु^२ ॥२॥

पाठ्यक्रम में मानवीय वृत्ति नीति अवबोधन

१२. साङ्ख्ययोगः

चतुर्थं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) साङ्ख्यसारः (पूर्वभागः) विज्ञानभिक्षुकृतः	५०
(ख) साङ्ख्यतत्त्वप्रदीपः-वैकुण्ठशिष्ययतिकविराजयतिकृतः	५०
अथवा	
(ग) साङ्ख्यपरिभाषा	
पञ्चमं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) सांख्यतत्त्वविवेचनम्-षिमानन्ददीक्षितकृतः	२५
(ख) तत्त्वसमाससूत्रवृत्तिः	२५
(ग) षट्चक्रनिरूपणम्	५०
षष्ठं प्रश्नपत्रम्	१००
(क) ईश-केन-कठ-तैत्तिरीय-ऐतरेय-श्वेताश्वरतर-उपनिषदः	५०
(ख) उपदेशसाहस्री (गद्यांशमात्रम्)	५०

१३. पूर्वमीमांसा

चतुर्थं प्रश्नपत्रम्	१००
जैमिनीयन्यायमालायाः सविस्तरायाः १-२ अध्यायौ	

पञ्चमं प्रश्नपत्रम् (साहित्यम्)	१००
(क) कुमारसम्भवम् ४, ५, ७ सर्गाः	४०
(ख) साहित्यदर्पणम् २-३ परिच्छेदौ	४०
(ग) भगवदज्जुकीयम्	२०
अथवा	
(क) प्रत्याभिज्ञाहृदयम्	४०
(ख) श्रीमद्भागवतम्-(प्रथमस्कन्धः)	४०
(ग) मनुस्मृतिः-१-२ अध्यायौ	२०
षष्ठं प्रश्नपत्रम्-दर्शनम्	१००
(क) श्रीमद्भगवद्गीता एकादशत अष्टादशाध्यायपर्यन्ता	४०

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥

ईशादि नौ उपनिषद्

(ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य,
ऐतरेय, तैत्तिरीय और श्वेताश्वतर-उपनिषद्)

ॐ सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद् धनम् ॥ १ ॥